

DOI 10.36074/grail-of-science.19.02.2021.103

ОБРЯДИ ПЕРШОГО РОКУ ЖИТТЯ ДИТИНИ ХІХ – І ПОЛ. ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВЩИНИ)

Щербина Світлана Вікторівна

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна

Анотація Стаття присвячена обрядовим діям українців від народження дитини і до одного року. На матеріалі етнографічних досліджень ХІХ – ХХ ст. висвітлені оберегові дії, які виконувались під час пологів, першої купелі, хрестин та пострижин немовляти. У статті визначено статус дитини в українській родині, роль хрещених батьків у її вихованні.

Ключові слова: дитина, оберіг, купіль, хрестини, кум, кума, баба-повитуха, пироги, пострижини.

На сучасному етапі українці все частіше звертаються до першовитоків українських звичаїв та традиції. Не є виключенням і етнопедагогічні традиції, які розвивались протягом століть. Народження і виховання дитини було важливим етапом та випробуванням для сімейної пари. Ця подія, яка символізувала продовження роду, була оповита низкою звичаїв та обрядів, які мали на меті забезпечити немовля від зурочень, запрограмувати щасливу долю і врешті-решт виховати достойну людину. На Поліссі говорили: «Не штука народити дитину, а штука її виростити, виховати, вивести в люди». Дійсно, народна педагогіка застерігає, щоб дитина виросла в образі «виховного ідеалу» українського народу потрібно прикласти великих зусиль, до того ж не тільки батькам, а і оточуючим дитини.

Починаючи з моменту вагітності, дії жінки і її родини були спрямовані на збереження самопочуття та забезпеченню фізичної, розумової та моральної повноцінності майбутньої дитини. Так, вагітній жінці заборонялося важко працювати, дивитись на потворні речі, калік, суворо регламентувався її раціон харчування. Жінку охороняли від нервових потрясінь, переляку, сварок. Традиційно вагітність приховували від сторонніх очей якомога довше, це забезпечувало від «поганого ока» вагітну і її дитину, віщувало легкі пологи у майбутньому. Обов'язково жінка захищала себе і майбутню дитину оберегами (підперезувалась поясом, носила з собою часник, металеві предмети, вугілля та ін.).

Поява дитини вважалась великим таїнством, тому супроводжувалась різними ритуальними діями, які мали прихований магічний сенс. Основну

функцію по організації пологів брала на себе баба-повитуха (жінка, яка мала досвід, була у поважному віці, користувалась повагою у сільському середовищі і могла надати першу медичну допомогу). Саме баба-повитуха намагалася полегшити процес народження і надати найнеобхіднішу допомогу у перші дні життя дитини. У ХХ ст. з поширенням професійної акушерської допомоги, обрядові функції баби перейшли до старшої жінки у сім'ї (свекрухи, матері породіллі, родички), яка бере участь у хрещенні дитини та допомагає у вихованні малечі.

Коли у жінки починались перейми, відкривали всі двері, відчиняли замки, розв'язували вузли, щоб дитині було легше з'явитися на світ. Після народження дитини баба-повитуха і родичі вдавалися до низки ритуалів, які мали не лише раціональне, але й магічне значення. Так, баба мала відрізати і обробити пуповину новонародженого. Традиційно цьому дійству приділялось багато уваги. Хлопчику необхідно було відрізати пуповину на правильній відстані, щоб не позбавити його у майбутньому чоловічої сили. Цей акт супроводжувався добрими побажаннями дитині («Одріую пуп на вік, на сто літ», «На щастя, на здоров'я, і вік довгий, і розум добрий»). Загальноприйнятою традицією було відсікання пупу дівчинці — на «жіночих» предметах-символах (гребені, начинні, дотичному до ткацтва); хлопчикові — відповідно чоловічих (сокирі, ножі, інколи підкладали книжку, «щоб був грамотним» [1]. Перев'язували пуповину конопляною чи лляною ниткою. Часто відсічену пуповину зберігали в скрині і давали дитині, як підросте, розв'язати (...та таде казали, еслі развяже, то буде у його руках вся работа») [2].

Наступним обрядом було «очищення» новонародженого, для чого влаштовувалась перша купіль. Ємність для купання застеляли тканиною та наливали теплу воду, яку підігрівали у печі у горщику чи гладишці. До купелі обов'язково додавали лікарські рослини (ромашку, м'яту, деревій, любисток, васильки, череду, материнку, звіробій та ін.), молоко, мед, щоб «життя було солодким». При виборі додаткових інгредієнтів, зазвичай, керувалися статтю дитини. Для дівчинки брали «жіночі» рослини, які б посилили її вроду, для хлопчика – «чоловічі», щоб виріс сильним, мужнім [3]. Кожний присутній у хаті під час купелі мав кинути гроші, щоб у майбутньому дитина зростала у достатку. Після купання, дитину загортали у м'який відріз полотна і обсушували біля печі, що символізувало її долучення до сімейного вогнища. Найчастіше для пелюшок використовували старі батьківські сорочки, які були дуже м'якими. Після вечірньої купелі воду не виливали до ранку, щоб не підживлювати нечисту силу [4]. Рано вранці водою з купелі підживлювали молоде дерево чи кущ. Також на Чернігівщині традиційно дитячі речі прали і сушили лише вдень. На ніч пелюшки обов'язково вносили до хати.

У перші дні після пологів провідати жінку з немовлям приходили заміжні жінки. Обряд родин мав на меті підтримати породіллю, привітати її з важливою подією у житті. Жінки приносили подарунки, продукти харчування (кашу, яйця, вареники, пироги), виголошували побажання здоров'я, достатку, добробуту родині. Відвідувачок обов'язково пригощали традиційними стравами (борщ, капуста, пироги, каша, калачі), також частували горілкою і медом.

Важливою подією у соціалізації дитини був обряд церковного хрещення.

За віруваннями українців новонароджене дитя знаходиться у великій небезпеці від нечистої сили, і тому його намагалися якомога швидше охрестити. Хрещеними батьками обирали родичів, сусідів, подекуди сторонніх людей. В українців існувало повір'я, що незаміжня дівчина повинна перший раз охрестити хлопчика, а хлопець – дівчинку. Саме для Чернігівщини було характерним запрошення однієї пари хрещених батьків. Зазвичай, кума обирав батько, а куму – мати. У Дрімайлівці «кумувати» запрошував батько новонародженого. Віддаючи хліб із сіллю вибраним особам, він просив їх бути хрещеними батьками. Таке запрошення було почесним, відмовлятися від кумівства було не прийнято. У селах Борзнянщини обмежувались запрошенням лише хрещеної матері. Якщо дівчина була одружена, то її чоловік вважався хрещеним батьком [2].

Таїнство хрещення традиційно відбувалось у церкві. Додому запрошували священника лише у випадку, коли дитина народилась хворобливою і вважали, що вона довго жити не буде. У день хрещення куми приносили хліб, подарунки для породіллі, «крижмо» (відрізок м'якого полотна), у яке загортали дитину, і хрестик. На Чернігівщині традиційно майбутня кума дарувала крижмо, а купити хрестик мав кум. У Дрімайлівці, якщо народилась дівчинка, хрестик дарував кум, а якщо хлопчик – кума.

У церкві хрещені батьки мали прочитати молитву «Символ віри». Зазвичай на Чернігівщині промовляв слова молитви той із кумів, якої статі дитина: якщо хлопчик, то молитву читав чоловік, а якщо дівчинка, то кума. Традиційно хрещений батько мав сплатити за обряд. Рідні батьки під час таїнства у церкви не були присутні.

За народною традицією саме священник мав привілей обрати ім'я новонародженій дитині. Він мав керуватися церковним календарем, також вирішальну роль відігравав подарунок від батьків на користь церкви.

Охрещену дитину клали на кожух або обносили навколо столу, щоб «уготовити їй рай». Також маля обв'язували «полоскунами», щоб була плідна [5]. На святкування хрестин збирались родичі, сусіди, знайомі, які приносили подарунки новонародженому і породіллі. У Ніжинському повіті жінки дарували гречані вареники з сиром, капустою або з сушеними грушками зі словами: «Як вареник повний, щоб така була породілля: що вийшло з неї то щоб наповнилось», бо казали «На тобі паляницю та затули бочки, де були синочки і дочки» або «На кума, кусочок, та закладай куточок, де був синочок» [5,6].

Масштаби хрестин залежали від матеріального достатку сім'ї, статусу родини у громаді. Якщо сім'я не мала грошей, щоб влаштувати великі хрестини, то збирались у маленькому колі батьки, куми та баба. Родина, яка мала достатньо коштів запрошувала на гостину усіх близьких родичів. Зможна сім'я, яка мала високий статус у селі, незважаючи на обставини, повинна була влаштувати «гучні» хрестини, на яких було «все село», і які найчастіше тривали не один день [7]. Обов'язковими стравами на святковому столі були червоний борщ, печеня, домашня локшина, голубці, м'ясні страви, налисники, калачі, фруктовий кисіль. Баба-повитуха мала приготувати особливу ритуальну страву – «бабину кашу» з пшона або гречки з медом, цукром на молоці. Каша подавалась наостанок застілля, у горщику, який розбивався таким чином, щоб

каша не розсипалась. Всі присутні мали «сплатити» гроші та подарувати подарунки за право отримати грудку каші. Традиційно найбільшу суму дарував хрещений батько. Дійство супроводжувалось побажаннями здоров'я батькам, новонародженому і всій родині, також гості вимовляли жартівливі побажання. Черепки від горщика з кашею викидали на город («щоб гарбузи добре родили»).

Протягом 40 днів після народження баба-повитуха всіляко оберігала новонародженого і породіллю, надавала допомогу (сповивала дитину, годувала жінку, навчала її догляду за немовлям, займалась хатніми справами, за потреби лікувала). Ці функції були обумовлені як раціональними факторами (породілля не була у змозі взяти на себе всю роботу), так і ритуальними (протягом 40 днів після пологів жінка вважалась «нечистою», їй заборонялось пекти хліб, з'являтися на людях, поратись по господарству). Ритуальним етапом очищення жінки був обряд виводу (виводин). Через 40 днів після пологів породілля з немовлям та бабою-повитухою йшли до церкви, де священник здійснював воцерковлення дитини (вводив вірних у зібрання церковне та захищував її до нього) [4].

Останнім у хрестильній обрядовості був обряд «пирогів» — це викуп дитини у кумів та баби-повитухи, який здійснюється батьками немовляти. Обрядодійство полягало в тому, що мати дитини дарувала різні речі кумам та бабі, і тим самим неначе викупляла дитину собі. Подарунки були надзвичайно різні. Традиційно мати дитини пекла і дарувала кумам та бабі пироги (звідси і назва даного обряду). Крім того, у регіоні традиційно дарували відрізи домотканого полотна, фабричну тканину, хустки. Однак зараз ця традиція дещо змінюється і вже не простежується. Принесений пиріг швидко надкушували або надломлювали, щоб маля «хутко говорило», «скорій ходило», «розум розв'язався». Частина принесеного пирога жінка обов'язково забирала додому. Зокрема на Чернігівщині частинами ритуального пирога пригощали зустрічних людей, примовляючи: «поздоровляйте нашого онучка» [4].

Важливим післяпологовим обрядом було очищення баби-повитухи і матері дитини (т.зв. «зливки»). На Чернігівщині у ХІХ ст. дійство відбувалось наступним чином. Баба брала великий горщик, до якого насипала зерна вівса, клала гілки верби і все заливала водою. Потім породіллі, яка мала стояти правою ногою на сокирі (якщо у неї народився хлопчик) або на гребені (у випадку народження дівчини), баба поливала руки водою з горщика, цюкала сокирою по вербі, примовляючи: «Як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько! Як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породіллі ніхто не спідкусив, і дитині – ні з вітру, ні з під зорь, ні з приговору! Щоб не боялась ніякого пристріту! Не мій дух, Божий дух! Баба з річчю, Біг з поміччю» [8]. Після цих слів повитуху обдаровували грошима, хусткою та паляницями хліба. Після отримання винагороди за свою нелегку працю, баба-повитуха починала швидко бігати від стола до порога, примовляючи: «Щоб мій онучок швиденько ходив і говорив» [9].

На перше Різдво, батьки новонародженої дитини обов'язково мали передати вечерю для кумів (кутю, калачі, пиріжки, яблука). У свою чергу хрещені батьки передавали подарунки похресникам.

Через рік після народження дитини відбувався обряд пострижин, який

символізував її перехід у новий статус. Хлопчика саджали на подушку чи вивернутий кожух («щоб був багатий і щасливий»), і кум, тричі перехрестивши його, вистригав похресникові трохи волосся навхрест. Дівчинку, як правило, не стригли, а хрещена мати заплітала також навхрест хрещениці кіски [7]. На Чернігівщині спочатку кум чи кума вистригали волосся над чолом, потилицею, вухами. Зістрижене волосся ретельно збирали і зберігали або пускали за водою чи спалювали. Також волосся могли закопати під дерево (вербу), «щоб кучерявий був» [8].

Обряди першого року життя дитини символізували долучення до родинного кола не лише новонародженого, але й групи людей (баба-повитуха, хрещені батьки), з якими встановлювалися міцні зв'язки на довгі роки. Більшість традицій на сьогодні вже не мають сакрального значення, але їх елементи трансформувалися і частково збереглися у міській та сільській етнокультурній традиції. Інститут кумівства донині залишається невід'ємною частиною української культури і родинного спілкування.

Список використаних джерел:

- [1] Боряк, О. (2018). Україна, держава: обряди життєвого циклу. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*, (1). Вилучено із <http://www.history.org.ua/?termin=1>. 8
- [2] Ткач, Х. (2016). Традиційні родильні звичаї та обряди українського Полісся в другій половині XIX – на початку XX століття. *Сіверянський літопис*, (6), 193-196.
- [3] Несен, І. (2016). Родильна обрядовість українців у контексті символіки прилучення новонародженого до традиційного соціуму (кінець XIX – XX ст.). *Народна культура українців: історико-етнологічне дослідження*, (1), 34-62.
- [4] Боряк, О. Творення дитини як семіотичного феномена. *Народна культура українців: історико-етнологічне дослідження*, (1), 13-31.
- [5] Грушевський, М. (2006). *Дитина в звичаях і віруваннях українського народу*. Київ: Либідь.
- [6] Чубинський, П. (1995). *Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського*, (2). Київ: Мистецтво.
- [7] Безпала, К. (2018). Обряд хрещення дитини за матеріалами с. Дрімлівки Чернігівської області. *Juvenia studia*.(8). 140-143.
- [8] Отрошко, Л. (2017). Порівняльний аналіз традиційних елементів української етнокультури в обряді хрещення на Козелеччині. *Народна творчість та етнологія*, (4), 57-69.
- [9] Борисенко, В. Обряди перших років життя людини. *Народна культура українців: історико-етнологічне дослідження*, (1), 82-95.